

כד. תענית אסתר

סיפור חילוני?

היעדרו של ה' ממגילת אסתר הפך זה מכבר לשאלה פרשנית חשובה שזכתה לעורר ולפתח דיונים פרשניים בעניינה של המגילה. יש הרואים בהיעדר זה את וסימן להיותה של המגילה במקורה 'סיפור חילוני'¹, כשהשאלה כמוכּן למה הכוונה. ברור שהיו בעולם יצירות שסיפור דברים בלא מעורבות של האל, אך העולם היה באותה העת הרכה יותר 'דתי', והסיפור על עם ישראל שניצל המוצג כסיפור חילוני צריך חילוניות ברמה מאוד עמוקה, שספק גדול אם יש לייחסה לעולם דאז. אין דומה סיפור על דמות או משפחה שמסופר כזיכרון או כמבע ספרותי הנועד להעביר מסר פשוט לסיפור היסטורי כזה. ודאי שהשוואות המרובות ליוסף, אותו יוסף האומר "את אשר האלהים עשה הגיד לפרעה" (בראשית מא, כד) הפוזרות בו, מקשות מאוד לראות בסיפור סיפור חילוני כמוכּן המקובל היום. להלן נציג את השימוש בסיפור יוסף כבסיס להבנת אסתר ברמה הפרשנית. ליתר דיוק, כדרשה של סיפורי יוסף.

סימול 'נס נסתר'

הדרך המקובלת להסביר את היעדר שם ה' היא תפיסתו כמסמל נס נסתר או השגחה נסתרת. דהיינו, דברים מתנהלים בהשגחתו מבלי להכריז על כך במפורש. ברי שמושג הנס הנסתר אינו מקראי, אך רוח הרברים היצוקה במושג אכן נמצאת במקרא, כפי שנראה להלן. בהקשר הנידון בולט במיוחד ריבוי 'מלך' במגילה, שמפנה בהכרח את המחשבה ל'מלך מלכי המלכים'. זו פרשנות ספרותית מתוחכמת המנצלת את כוחה של מילה מנחה. אך הכיוון הוא בהחלט הגיוני, מכיוון שמדרכו של עולם ריבוי מילה מחזק את פרשנותה הבסיסית. רוצה לומר, מדובר אכן במלך, אך לא מלך רגיל – מלך מיוחד!

אם נפסע פסיעה נוספת, נחזק רעיון שגם הוא הושמע, שהיעדר ה' מחייב פרשנות אנושית. רוצה לומר, היעדר נוכחות גלויה של ה' איננה רק סימן לאופן פעילותו, אלא גם

1 ניסוחים על חילוניות המגילה נפוצים מאוד בפרשנותה החדשה. ראו: עינו של י' אבישור במבואו למגילה בסדרת עולם התנ"ך, עמ' 66.

סימן לאופי האתגר האנושי, המתבקש כיצד יפרש בנסיבות אלו האדם את היעדרו של ה'. נקודה זו תעסיק אותנו בהמשך הרבה. אך בינתיים נציין את ההשוואה לסיפורי יוסף. שם יש אירועים נסתרים רבים, אך לאורך העלילה מתנהלת פעילות פרשנית המייחסת אותם לה', וכאן במגילה, מתעוררת מיד השאלה האם הייתה פרשנות כזו.

ההשוואה לסיפור רחב

נציג דוגמה לסיפור מהסוג המאופיין בהיעדר שם ה' כגורם פעיל, וניסיון שמצוי בו להתמודד עם כך. כוונתנו לסיפור המצוי בפרק ב' ספר יהושע. יהושע פועל בצורה ריאליט שולח מרגלים. שלא כדרכו של הספר הרבה להזכיר את דברי העידוד והחזיון וכן ההנחיות הממשיות של ה' ליהושע, בפרק הזה ה' איננו שולח ויוזם, ובמובן מסוים ניתן להבין זאת כטעם לפגם. לא המספר המקראי מספר על ה' ומביא את דבריו, ה' מופיע בפי הבריות המפרשות מצב נתון ומייחסות אותו לה'. השאלה אם כן היא – איך מפרשים את היעדר ה' מהטקסט. בסיפור בפרק ב' מתרחשים הרבה דברים שניתן לראותם כצירופי מקרים מיוחדים המובילים לתוצאה מאוד מוגדרת. אשר למרגלים, הם מגיעים לבית הנכון ביתה של רחב – לא רק בגין הסיכוי להשיג תוצאת ריגול טובה, אלא משום שנמצאת שם 'במקרה' אישה המעוניינת לשתף עמם פעולה. אשר לאויב, המרגלים מתגלים מייד, ומבחינה צבאית ברור, ששליחותם לא צלחה. מכאן ואילך הם תלויים לחלוטין באישה ובחוכמתה. היא אכן מגלה תושייה בלתי רגילה המהולה באומץ אישי רב, מטעה את הרודפים ומאפשרת להם לברוח בצורה הנכונה ולחזור בריאים ושלמים. בסופו של דבר, הם באים ליהושע, וכאן מגיעה הנקודה החשובה, הם אינם מביאים מידע צבאי, שכן כל מה שנראה צבאי בדבריהם הוא ליקוט מדברי רחב (הם ראו רק אותה!), שהוכיחה עצמה כנוגעת בדבר: "ויבאו אל יהושע בן נון ויספרו לו את כל המצאות אותם. ויאמרו אל יהושע כי נתן ה' בידינו את כל הארץ וגם נמגו כל ישיבי הארץ מפנינו" (יהושע ב, כד) נדגיש, מבחינת הסיפור היתה נוגעת בדבר הוא עניין חיובי, אך מבחינת ריגול – לא אפקטיבי. לעומת זאת יש בדברים שלהם פרשנות דתית – נתן ה' בידינו את כל הארץ, שאף היא יונקת מדברי רחב, הלא היא רחב שהעמיקה בפרשנות דתית גם בתוך הסיפור: "...ידעתי כי נתן ה' לכם את הארץ..." (יהושע ב, ט).

אם כן, זוהי דוגמה לאופן שצריך להתייחס לסוג מסוים של סיפורים שבהם אין ה' נזכר. אירועים טבעיים לכאורה המצריכים פרשנות. ובאופן הזה יש להתייחס למגילת אסתר. איננו אומרים מגילת אסתר ינקה במישורין מסיפור רחב, אם כי דמות אישה גיבורה המצילה בעצם עם שלם, יכולה לעמוד כאיזושהו יסוד עומק בסיפור. אך יותר מכך, יש כאן חידוד מוטיב מקראי שמובע בסיפור רחב בצורה ברורה יחסית, כדי לפרש את המגילה.

האם הייתה תפילה?

הכיוון הפרשני שננסה להוסיף לשאלת היעדרו של שם ה' כרוך בתפיסת התענית והתפילה באסתר. ובנקודה זו היעדרו של ה' איננו גורם רק בעיה, הוא מוליד מבוכה ממש! נציג את הנקודות החשובות בנידון.

פרק הצום הוא פרק ד'. תגובת מרדכי ספונטנית: "ומרדכי ידע את כל אשר נעשה ויקרע מרדכי את בגדיו וילבש שק ואפר ויצא בתוך העיר ויזעק זעקה גדולה ומרה" (ד, א). לא כתוב למי זעק ולא כתוב שנעשה משהו בעל משמעות דתית מעבר לזעקה הזו. היהודים נוהגים כמוהו: "ובכל מדינה ומדינה מקום אשר דבר המלך ודתו מגיע אבל גדול ליהודים וצום ובכי ומספר שק ואפר יצע לרבים" (ד, ג). הפעולה המילולית היא מספר, והיא מדגישה את האבל ולא את הפנייה לה'.

מרדכי מדגיש בנסיבות אלו "רוח והצלה יעמוד ליהודים ממקום אחר" (ד, יד) ולא מזכיר מהו המקום האחר ומי מביא עזרה ממקום אחר.

תגובת אסתר: "ותאמר אסתר להשיב אל מרדכי. לך כנוס את כל היהודים הנמצאים בשושן וצומו עלי ואל תאכלו ואל תשתו שלשת ימים לילה ויום גם אני ונעלתי אצום כן ובכן אבוא אל המלך אשר לא כדת וכאשר אבדתי" (ד, טו). כאן הכול רומז לצורך בתפילה – הבעיה מוגדרת 'צומו עלי' החשש מוגדר 'כאשר אבדתי'. יש כינוס שאפשר לנצל לתפילה. ותפילה אין!

ברור שהצום עומד בניגוד חריף למשתאות המפורסמים של תחילת המגילה – שינוי קיצוני של האווירה. האווירה אכן השתנתה, אך לא בכיוון של פעולה דתית מילולית. טענתנו המובעת כאן היא שהיעדר שם ה' יוצר מסגרת, שגם דיאלוג המתבקש בנסיבות אלה לא מתקיים – לא בבקשה מעם ה', וכפי שנראה בהמשך – לא בהכרת תודה. ראוי לציין כי התפילה מהווה יסוד מוסד בדפוס החיים הדתי במקרא. אמנם יש נסיבות שבהן לא נמצאה, כגון בהקרכת קורבנות, אך אז ניתן לטעון שהתורה לא רצתה משיקולים רעיוניים שונים לערב מין בשא-נו מינו, ולייחד כל חוויה לדפוס המתאים לה. אך התנהגות של תפילה בעת צרה היא מובנת ופשוטה.

תפילתם של נביאים

נציין כאן במיוחד את תפילתם של נביאים.² התפיסה הבסיסית ביחס לנבואה רואה כמובן בנביא מוכיח ורוב רובם של הנביאים עסקו בתוכחה ומיותר לתת דוגמאות. יחד עם זאת, 'באותה נשימה' נאמר, כי קיים מוטיב חזק מאוד של תפילה אצל הנביאים. להלן נציג שתי

2 על תפילתם של נביאים ראו: י' מופס, בין דין לרחמים: תפילתם של נביאים, תורה נדרשת, תל אביב 1984, עמ' 39-87.

דוגמאות חשובות מבחינתנו. אך ראוי לציין, כי לפי אופן הצגה זה של הנבואה, שתי מהויות אלו אכן מאפיינות את הנביאים באשר הם נביאים, וברור שהתהליך הנבואי כרוך במתח עמוק העשוי להגיע עד לקרע בתודעתו של הנביא. הדוגמאות הן של אברהם המתבקש להתפלל על אבימלך: "ועתה השב אשת האיש כי נביא הוא ויתפלל בעדך וחייה" (בראשית כז) – בפשטות נבואה כרוכה בתפילה, ושל ירמיהו שמתבקש לא להתפלל: "ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תשא בעדם רנה ותפלה ואל תפגע בי כי אינני שמע אתך" (ירמיהו ז, טז), משמע שברגיל ציפו מנביאים שיחפלו.

אולי כדאי להוסיף עוד דוגמה – יונה. אין אצלו תפילה ולכן גם אין תוכחה ממשיכה. למעשה יש תפילה (יונה ב, ב-) אך על עצמו, והדבר מסביר מדוע גם לא רצה להוכיח. זוהי אם כן דוגמה הפוכה. מבחינתנו החשוב הוא שמגילת אסתר מתנהלת לא רק ללא שם ה', אלא גם ללא נבואה, ומבחינת 'לוח הזמנים התנכ"י' כל זה כבר נושק לתקופה שאין בה נבואה, ומזכיר את ספרי נחמיה ועזרא, שיש בהם 'מיקום היסטוריוגרפי' מדויק מאוד (איננו עוסקים כאן בדניאל), והם משקפים מצב של חוסר נבואה.

כפועל יוצא מכך שבמגילת אסתר אין תוכחה. חז"ל ניסו להיכנס לחלל הזה כתחליף לנביא המוכיח, ולהסביר מה הייתה הבעיה שבגינה קרה מה שקרה, ולהסביר מסוימים יש עיגון בכתובים, כגון ההתבוללות הנרמזת בהיעדר אזכור לישראל בסיפורי המשתאות והאגרות בתחילה, הבולט לעומת אזכורם המסיבי באגרות ובשמחה בסוף הסיפור. אך אמירה מפורשת אין, ובוזה אכן יש 'חילוניות' מסוימת. אלא אם כן נקבל את ההשקפה, כי המקרא מביע את עצמו גם באמצעות הרמזים. כל זה לגבי תוכחה, אך לגבי היעדר תפילה קשה לקבל הסתפקות ברמזים – כאן פשוט אין תפילה.

זיכרון והכרת תודה

שאלת הסיום מעניינת במיוחד. בסיום המגילה יש פעילות רוחנית עצומה, שכולה נסובה סביב עניין הזיכרון: "על כן קראו לימים האלה פורים... קימו וקבלו היהודים עליהם ועל זרעם ועל כל הנלוים עליהם ולא יעבור להיות עשים את שני הימים האלה ככתבם וכזמנם בכל שנה ושנה" (ט, כ-כז). זיכרון במקרא הוא עניין דתי עמוק. ולכן לבד מטענה שהשמענו לעיל נגד חילוניות מהותית במגילה, נחזור ונשמיע גם את הטיעון הזה. החילוניות כאן היא ספרותית ולא מהותית. הדברים מגיעים לשיאם במעורבות של אסתר בעניין: "ותכתב אסתר המלכה בת אביחיל ומרדכי היהודי את כל תקף לקים את אגרת הפרים הזאת השנית. וישלח ספרים אל כל היהודים אל שבע ועשרים ומאה מדינה מלכות אחשוורוש דברי שלום ואמת. לקים את ימי הפרים האלה בזמניהם כאשר קים עליהם מרדכי היהודי ואסתר המלכה וכאשר קימו על נפשם ועל זרעם דברי הצומות וזעקתם. ומאמר אסתר קים דברי הפרים האלה ונכתב בספר" (ט, כט-לב).

כל כך הרבה מושקע בזיכרון, אך פרשנות דתית – אין! שם ה' שלא נזכר בתחילתו לא נוסף גם בסופו של סיפור. טבעי אולי שסמכותם של מרדכי ואסתר תגויס לצורך ביסוס הזיכרון באומה המפוצלת, אך בנסיבות אלו בולטותם של נציגי המלוכה הפרסית בהנחלת הזיכרון היהודי אינה משרתת את הפרשנות הדתית שלו. הנה כי כן, שלא כסיפור רחב המסתיים בפרשנות דתית מובהקת, ושלא כסיפור יוסף המלווה בפרשנות כזו, אסתר מסתיימת בחסרונה של אמירה דתית חד-משמעית. אולי התוספות המדרשיות המרובות למגילה ותוספת 'על-הניסים' לתפילה (לא הלל!) מתמודדות עם 'חילוניותה'!

בקטע המסויים יש שתי נקודות חשובות. מבחינה דתית מזכירים את הצומות, אך אין הכרת תודה מפורשת. מבחינה מנהלית יש כאן חיזוק לאיגרת הראשונה של מרדכי ("ויכתב מרדכי את הדברים האלה וישלח ספרים אל כל היהודים לקים עליהם להיות עשים את יום ארבעה עשר לחדש אדר ואת יום חמשה עשר בו" (ט, כ-כא). אפשר לראות זאת כחיזוק טכני, אך המנגנון המלכותי העביר את איגרת מרדכי לכל מקום ומקום. אפשר לראות כאן ביקורת על היעדר ממשות דתית מפורשת יותר לחג. אפשר, שמשתקפת כאן רוחה של תקופה שאין בה הנהגה דתית ישירה – אין נביאים ואין ממסד דתי ישיר.

למי שחפץ בהסבר יותר ריאלי – הן לא ייתכן כי איש לא התפלל – נשווה את המצב הנידון כאן לפרק כ"ב בתהילים המשרטט מהלך של מעבר ממה שמצטייר כתפילה לייאוש מוחלט: "אלי אלי למה עזבתני רחוק מישועתי דברי שאגתי" (תהילים כב, א-ב). ואחר כך מוצג מצב של חוסר תשובה: "אלהי אקרא יומם ולא תענה ולילה ולא דומיה לי" (תהילים כב, ג). זהו ייאוש שיש לו ביטויים גופניים חזקים: "סבבוני פרים רבים אבירי בשן כתרוני. פצו עלי פיהם אריה טרף ושאג. כמים נשפכתי והתפרדו כל עצמותי היה לבי כדונג נמס בתוך מעי" (תהילים כב, יג-טו). אולי ניתן להסביר את היעדר התפילה כייאוש. אכן, בנסיבות ההן היה הייאוש חדור בכל פינות החיים. היעדר שם ה' במגילה איננו רק סמל לנס נסתר, ולא רק לצורך להעניק פרשנות דתית לאתגרי המציאות. פעמים רבות שהיעדר הנוכחות האלוהית המורגשת מוביל לייאוש. נלמד אפוא סגוריה על ישראל, ולא נתעלם מהסבר זה!